

Metodologia per a la tramitació d'un expedient BCIN: el cas de la ciutat romana d'Aeso (Isona i Conca Dellà, Pallars Jussà)

Tània Álvarez Herraiz,¹ Carles Padrós Gómez²

Resum:

Aquest treball pretén donar resposta a la premissa que s'ha de complir quan es tramita la declaració d'un Bé Cultural d'Interès Nacional de justificar els seus límits objectivament a partir de la resposta a tres qüestions: què protegim, per què ho protegim i com ho protegim. Aquestes tres preguntes tenen resposta a l'expedient que s'obté de l'estudi i de la reanàlisi de totes les dades disponibles del jaciment o conjunt de jaciments que cal protegir. En el cas de la ciutat romana d'Aeso, aquest treball ha permès ordenar tota la informació disponible fins al moment i poder confeccionar la memòria per a l'expedient de declaració de BCIN i la seva tramitació posterior.

Paraules clau:

Bé Cultural d'Interès Nacional, protecció legal, gestió del patrimoni arqueològic, implantació romana al territori, ciutat romana d'Aeso

-
1. Cap de la Secció de Protecció i Difusió del Patrimoni Arqueològic i Paleontològic. Servei d'Arqueologia i Paleontologia. Direcció General del Patrimoni Cultural. Departament de Cultura.
 2. Doctor en arqueologia. Contractat extern pel Servei d'Arqueologia i Paleontologia com a tècnic de suport durant el període de realització de l'estudi.

1 Introducció

Els Béns Culturals d'Interès Nacional (BCIN) són la categoria de protecció de més rang que atorga la Llei del patrimoni cultural català (a partir d'ara, LPCC)³ per als béns de patrimoni cultural immobles, mobles i immaterials. Segons l'article 7 de la llei, els béns més rellevants del patrimoni cultural català, tant mobles com immobles, han de ser declarats d'interès nacional.

En l'article 8 de la LPCC es marca el procediment que s'ha de seguir per a la declaració d'aquests béns, entre els quals s'inclouen els jaciments arqueològics.⁴ La declaració de béns culturals d'interès nacional requereix la incoació prèvia d'un expedient, el qual ha de contenir, entre d'altres, informes històrics, arquitectònics, arqueològics i artístics, una documentació gràfica completa, l'estat de conservació i, per descomptat, la delimitació de la zona que s'ha de declarar i la justificació corresponent.

L'elaboració, doncs, d'aquest expedient implica revisar tota la documentació existent del jaciment o jaciments que s'han de declarar per disposar de tots els elements imprescindibles per proposar què es declara i per què es declara.

Per la complexitat de la realització de l'expedient i per les dades obtingudes, hem considerat presentar i explicar com a exemple l'elaboració de l'expedient de declaració de BCIN de la ciutat romana d'Aeso (Isona i Conca Dellà, Pallars Jussà).

2 Metodologia de tramitació d'un BCIN

L'objectiu principal que s'acompleix quan es fa una declaració de BCIN és la justificació objectiva dels límits a partir dels quals es protegiran les restes arqueològiques. En el cas de la categoria de Zona Arqueològica, recollida a la LPCC, es fa especialment complex, atès que

3. Llei 9/1993, de 30 de setembre.

4. Aquest procediment legal queda completat amb la Llei 39/2015, d'1 d'octubre, del procediment administratiu comú de les administracions públiques. (BOE 236, 2/10/2015).

en la majoria d'ocasions aquestes evidències arqueològiques queden en el subsol i ens hem de basar en altres indicis no visibles.

En el cas de les restes arqueològiques i arquitectòniques conservades a Isona, responen, especialment, a l'antiga ciutat romana d'*Aeso*. Una de les prioritats d'acció des del Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Direcció General del Patrimoni Cultural és protegir totes les ciutats romanes del territori que avui és Catalunya amb la màxima categoria que atorga la LPCC. Aquestes ciutats conserven l'essència del sistema d'implantació i explotació del territori en època romana, eren el centre neuràlgic del món romà i, en molts casos, conserven els sistemes defensius (muralls, torres i portes), espais públics (carrers, fòrums, temples, termes, etc.), espais domèstics i artesanals, així com una important riquesa de la cultura material del moment històric en qüestió.

A la ciutat romana d'*Aeso*, la seva importància rau en la seva posició geogràfica estratègica, a les portes dels Pirineus, amb un objectiu fundacional clarament militar de control del territori, que la converteix en un enclavament important del procés de romanització de l'actual zona del Prepirineu català (fig. 1), d'aquí la rellevància perquè es converteixi en un BCIN. Aquesta protecció s'assoleix a partir d'uns límits legals ben justificats i argumentats, com ja s'ha esmentat.

Per fer això (fig. 2), cal reunir tota la informació, analitzar-la de nou i, si cal, reinterpretar-la i exposar-la de manera clara perquè quan l'expedient estigui a informació pública aquesta sigui entenedora per tothom. Els 'afectats' principals d'aquestes declaracions són els propietaris dels terrenys de la declaració, atès que els seus drets es condicionen sobre les seves propietats i, per tant, s'ha d'entendre, sense dubtes, la importància de les restes que s'han

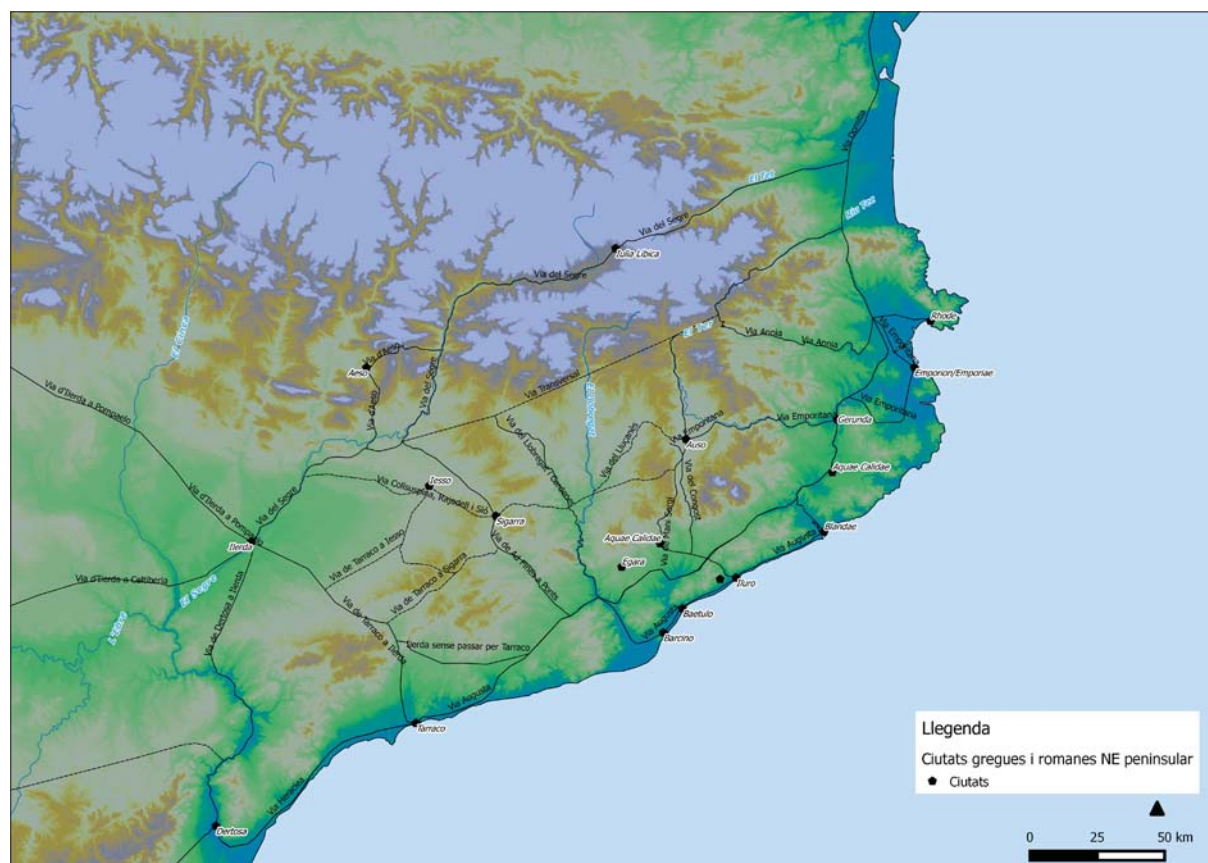

Figura 1. Situació d'Aeso respecte al traçat de la xarxa viària i altres nuclis de població romana (Font: Carles Padrós Gómez).

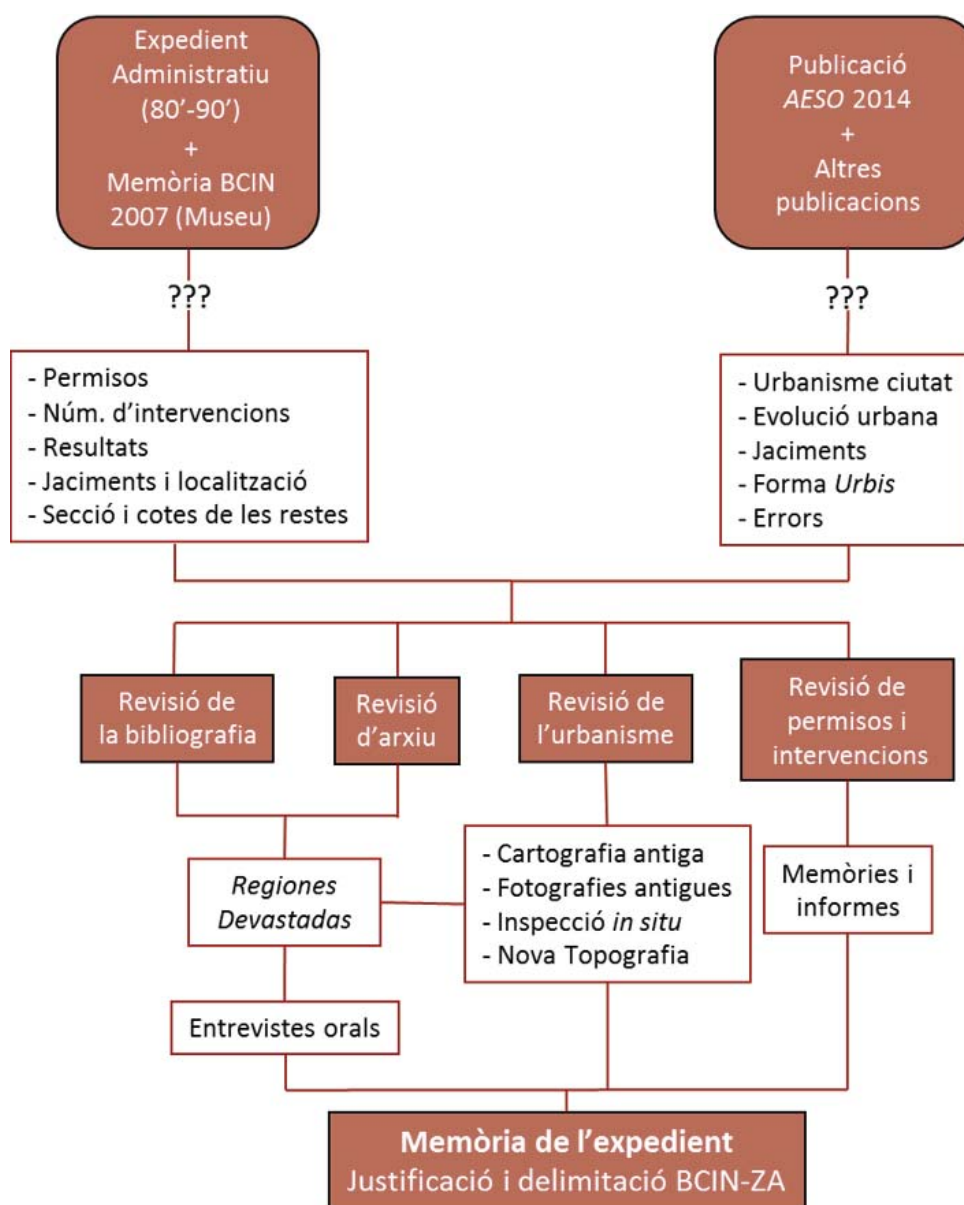

Figura 2. Quadre resum del procés d'elaboració de l'expedient de declaració d'un BCIN (Font: SAP).

de conservar i els efectes que això té sobre la capacitat d'actuació en el sòl i el subsòl de les propietats. Cal remarcar, doncs, que no s'altera la titularitat de les propietats, però sí que es condiona la capacitat d'actuació que afecti el sòl i el subsòl i les evidències arqueològiques presents, per tal de preservar-les.

3 Elaboració de l'expedient

Malgrat que el Ministeri de Cultura ja recollia la voluntat de declaració d'Aeso als anys 1980 i 1981, l'expedient es va començar a treballar l'any 1989, amb els primers encàrrecs del Servei d'Arqueologia⁵ per conèixer i proposar la delimitació del BCIN. Ara bé, el jaciment no

5. Actualment, Servei d'Arqueologia i Paleontologia.

es va arribar a incoar mai, i no va ser fins l'any 2017 que es va recuperar de nou. Hem tornat a revisar, actualitzar i treballar de nou totes les dades (escrites i cartogràfiques) amb la finalitat de disposar de tota la informació disponible per poder elaborar l'expedient. En concloure la tasca, s'han aportat informacions inèdites que han permès entendre millor alguns factors dels límits i la distribució de la ciutat romana.

L'inici dels treballs va ser la recopilació de dades i informacions de feines prèvies, publicades o inèdites, així com la visita al nucli urbà d'Isona. En un segon moment es va consultar tot el material de primera mà al qual es va poder accedir: arxius, entrevistes i fonts que fins al moment no s'havien emprat per estudiar i analitzar la ciutat romana d'Aeso. Finalment, es van interpretar les dades per justificar els límits de BCIN.

3.1. Documentació administrativa

La primera tasca realitzada per a l'elaboració de la memòria de BCIN va ser disposar de tota la informació documental, és a dir, es tracta d'aglutinar tota la informació o les dades relatives al jaciment que es pretenen incloure en la declaració (fig. 3-4). Per tant, com s'ha vist, en el cas d'Aeso es va recuperar tota la documentació administrativa existent al Servei d'Arqueologia i Paleontologia per conèixer la "història" de l'expedient i indagar per què no s'havia declarat. D'altra banda, es va recuperar la part teòrica (tècnica) de la història de la ciutat a partir d'un buidatge bibliogràfic i de fonts, començant com a punt de partida per la publicació de síntesi de l'any 2014 (Garcés i Reyes, 2014) i també l'expedient realitzat des del Museu d'Isona i Conca Dellà de l'any 2007 (Torres Rodríguez i Marín Hernando, 2007).

Aquests dos documents eren insuficients i en alguns casos contradictoris, fet que ens va obligar a revisar de nou, en la mesura del possible, les fonts originàries.⁶ Calia, des del principi, controlar totes les intervencions que s'havien portat a terme, disposar de totes les memòries (o informes) d'intervenció, així com dels permisos,⁷ i comprovar que les fitxes de l'Inventari del Patrimoni Arqueològic i Paleontològic de Catalunya continguessin també aquesta informació. Saber què s'havia fet, per què s'havia fet i on s'havia fet era essencial.

En el segon bloc de treball es va cercar tota la informació referent a les excavacions (documentació administrativa, expedients des del 1980, informes i memòries, fitxes, elements planimètrics i cartogràfics, etc.). Un dels punts més destacats, per la seva rellevància interpretativa, era la forma *urbis* (Reyes, 2014, 108-111), que responia a l'existència de la muralla de l'extrem sud-oest; la possible porta sud, localitzada a partir de rases; la possible fossilització del *decumanus* màxim, i la fossilització aixamfranada a l'extrem nord, passada la plaça del Raval. De totes aquestes dades se'n va buscar l'origen interpretatiu i la justificació, en el cas de l'extrem nord de la ciutat, i per tant el possible límit del BCIN per aquell costat no ens va convèncer, ja que ens va semblar una argumentació insuficient.

La següent tasca que es va acomplir va ser la de treball de camp, en què es van efectuar diverses visites a Isona. A partir d'aquestes sortides es va constatar que el centre urbà del poble és de nova construcció, amb relació a la feina realitzada pel *Servicio Nacional de Regiones Devastadas y Reparaciones*, després de la Guerra Civil espanyola. Es confirma que el Raval és d'època moderna i que és on probablement es concentren la majoria de cellers.⁸

6. Tot i que pugui semblar una obvietat, es considera que sempre caldria revisar la font originària de la qual s'ha tret la informació. En moltes ocasions s'arrosseguen i es copien o perpetuen errors per manca de revisar les interpretacions o la informació, i es donen per bones sense aplicar un punt de vista crític.

7. En diverses ocasions se sol·liciten permisos que no s'acaben executant i calia comprovar el perquè.

8. S'ha parlat sempre que aquesta zona està 'plena' de cellers, però no ens consta que mai s'hagi fet un estudi aprofundit d'aquests cellers, com un inventari, localització, etc., per tal de poder valorar l'impacte real sobre les restes arqueològiques que puguin quedar al subsol.

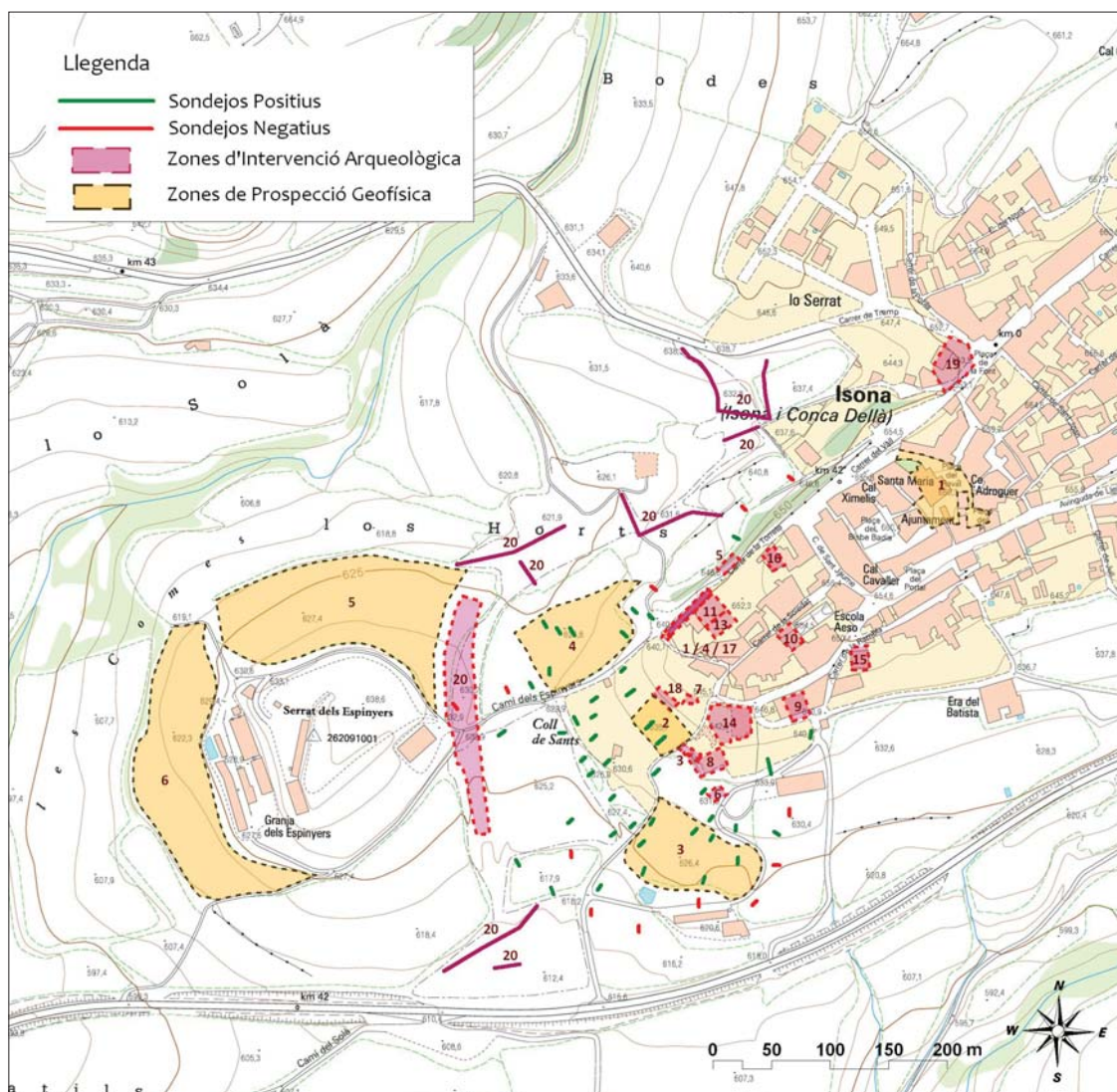

Figura 3. Planta de la ciutat i l'entorn proper amb les àrees on s'han portat a terme les intervencions arqueològiques realitzades (Font: SAP).

Es va parlar amb diversos veïns sobre aquesta qüestió i es va accedir a un d'aquests cellers per comprovar-ne les característiques constructives i les possibles evidències antigues.

Per tant, amb motiu de l'elaboració de l'expedient que aquí es presenta, i davant de molts dubtes que no tenien resposta, l'equip redactor va revisar i reinterpretar de nou tota la documentació disponible: memòries d'excavació, publicacions, *Regiones Devastadas*, cartografia i

planimetries antigues, arxius, etc., a més de l'urbanisme actual del poble, a partir de les diverses visites realitzades. Amb totes aquestes dades es va plantejar una nova proposta dels límits de la ciutat romana que modifica l'extrem curt de la zona nord de la ciutat; és a dir, una modificació significativa sobre l'estructura tradicional de la forma *urbis* i, sobretot, l'obtenció de noves dades per poder incloure tota la ciutat i la seva possible ampliació dins dels límits del BCIN.⁹

9. Per dur a terme aquesta tasca s'ha demanat informació, opinió, col·laboració i implicació de les persones i institucions que en algun moment han tingut un vincle o relació amb la vila d'Isona.

Núm.	Nom de la intervenció	Any
1	Tram de muralla visible al Camí de Torreta	1987
2	Camí de Torreta amb la Travessia de la Soledat	1987
3	Carrer Soledat, el camí de la Torreta i el camí del Molí	1987
4	Antic camí de la Torreta	1988
5	Oest Camí de Torreta	1988
6	Sud de l'hort del Fideuer	1988
7	Font Tova	1988
8	Hort del Fideuer	1989
9	Dispensari de la Seguretat Social al carrer Doctor Puigverd	1991
10	Era del Gelat/Patí de les escoles públiques	1991
11	Domus dels Antonii	1992
12	Sondejos a la zona dels horts / delimitació de la ciutat	1992/1994
13	Camí de Torreta junt a la domus dels Antonii	1995
14	Carrer de la Soledat cantonada amb el carrer de Covet	1996
15	Carrer Soledat amb carrer Rambla	1996
16	Solar núm. 5 del carrer Torreta / Cal Serret	2000/2001
17	Consolidació de la Muralla del camí de al Torreta	2014
18	Parcel·la 51; polígon 1	2016
19	Plaça de la Font	1993
20	Seguiment de les obres dels nous accessos C-1412B	2009/2010
21	Excavació a la plaça del Bisbe Badia	1998
1	Prospecció geofísica a Isona / Centre Històric	2015
2	Prospecció geofísica a Isona / Horts del Cavaller	2015
3	Prospecció geofísica/ Hort 15	2002
4	Prospecció geofísica/ Hort 25	2002
5	Prospecció geofísica a Isona / nord del Serrat dels Espinyers	2015
6	Prospecció geofísica a Isona / oest del Serrat dels Espinyers	2015
7	Prospecció geofísica a Isona	1988-1989

Figura 4. Llista de les intervencions realitzades a Aeso (Font: SAP).

3.2. Consulta d'arxius

Un cop tota la informació tractada va estar ordenada i exposada de manera entenedora, abans d'elaborar l'expedient que es presenta en aquest article, es va decidir consultar diversos arxius. Calia trobar resposta a alguns dubtes que consideràvem imprescindibles per entendre l'evolució històrica i urbanística de la ciutat. En el cas de *Regiones Devastadas*, prèviament s'havia consultat el llibre *Isona, la reconstrucció d'un poble de la línia de front al Prepirineu català* (Duro Fort, 2002), que confirmava la important reforma al nucli històric amb posterioritat a la Guerra Civil espanyola. A partir de les dades exposades al llibre es va decidir consultar l'Arxiu de la Diputació de Lleida¹⁰ i l'Arxiu Històric de Lleida,¹¹ els quals conserven informacions complementàries de projectes, informes, memòries,

despeses, etc., en relació amb la reconstrucció d'Isona, com es veurà en el punt següent. La decisió de voler consultar aquests arxius va ser deguda a la metodologia de treball, no és casual que tinguem la voluntat de consultar aquests arxius i no uns altres. Tenint en compte que s'havia confirmat que el poble actual d'Isona estava refet durant els anys posteriors a la Guerra Civil, era gairebé obligat intentar disposar d'un plànol de com era Isona abans dels bombardejos per poder fer una anàlisi correcta de l'urbanisme precedent. A manca de poder trobar un plànol, la recerca de material fotogràfic antic també ens podia ajudar a 'reconstruir' la ciutat abans de la Guerra i, per aquest motiu, també es va consultar l'Arxiu del Monestir de Santa Maria de Bellpuig de les Avellanès.¹² També es va considerar important consultar el fons fotogràfic Díez-Coronel (Institut d'Estudis Ilerdencs),¹³ on es conserven els negatius i les fotografies positives de la visita a Isona de R. Pita Mercé i L. Díez-Coronel de l'any 1963 (Pita Mercé, 1963a, 219-224; 1963b; 1963c), on s'aprecien moltes de les troballes que van realitzar.

3.2.1. Dirección General de Regiones Devastadas y Reparaciones

En el context de la Guerra Civil, l'any 1938 l'exèrcit feixista va arribar al Pallars i va ocupar les poblacions més importants, entre les qual hi ha la Pobla de Segur i Tremp, amb Isona com a únic nucli rellevant, pràcticament a la línia de front, del costat republicà. Aquesta és la veritable raó de la seva sort durant aquells mesos.

Acabada la Guerra Civil, el nucli urbà del poble d'Isona estava pràcticament destruït. Això va comportar l'actuació del *Servicio Nacional de Regiones Devastadas y Reparaciones*, que amb el seu programa de reconstruccions va intervenir intensament a la vila fins als anys cinquanta del segle xx (fig. 5-6). El *Servicio* inicialment depe-

10. La consulta es va fer el 16 de novembre del 2017.

11. La consulta es va fer el 12 de setembre del 2017.

12. La consulta es va fer el 18 d'abril del 2018.

13. La consulta es va fer el 16 de novembre del 2017.

Figura 5.
Croquis de Regiones Devastadas de l'any 1947-1948, on es pot observar l'extensió del nucli urbà en aquell moment (Font: AHL - Fons Regiones Devastadas).

Figura 6.
Ortofotografia actual amb la superposició del croquis de Regiones Devastadas de l'any 1947-1948, on es pot observar l'extensió del nucli urbà en aquell moment (Font: SAP).

nia del *Ministerio del Interior*, i més tard es va convertir en una Direcció General del *Ministerio de Gobernación*. El seu objectiu era donar resposta al problema de les destruccions causades per la guerra. Així, les tasques desenvolupades a les poblacions més afectades, bé perquè eren fronts de guerra, bé pel pas d'aquesta, van ser desembarassar els indrets de runa i la reconstrucció parcial o pràcticament total de les poblacions (Duró Fort, 2002, 19-28).

En el cas d'Isona les feines de reconstrucció i condicionament van afectar greument el subsol del casc antic. La presència de *Regiones Devastadas* va representar una gran reforma urbanística per Isona, l'enderroc d'illes senceres de cases, com al sud de la plaça del bisbe Badia i l'antiga carretera d'Artesa, o pròpiament l'illa que va comportar l'ampliació de la plaça. La construcció de les escoles, l'ajuntament, la rectoria; la reconstrucció i l'ampliació de l'església, i la construcció d'un gran dipòsit d'aigües són algunes de les actuacions al nucli urbà. Tots

aquests canvis i la reforma urbanística van suposar una alteració dels nivells arqueològics des d'època antiga fins a les reformes d'època moderna (fig. 7), així com la fisonomia fossilitzada dels períodes romà i medieval-modern. Per tant, aquesta última reforma urbanística altera intensament els dos grans moments històrics precedents, com són l'ocupació romana i el període medieval, juntament amb l'ampliació consegüent d'època moderna. Així doncs, del nucli antic del poble només en queden alguns vestigis, els més destacats són la nau antiga de l'església parroquial i alguna illa de cases puntual, com la cara oest de la plaça del bisbe Badia.

L'existència de la ciutat romana sota el poble va provocar que es desenterressin moltes restes arqueològiques i arquitectòniques, moltes de les quals, com els grans carreus, es van reaprofitar per els nous edificis. També van aparèixer restes epigràfiques, que es van portar a diversos museus.¹⁴ L'ara o altar es va desplaçar

Figura 7.
Treballs de fonamentació del solar entre la plaça del Bisbe Badia i el carrer de Sant Jaume, l'any 1943 (Font: AHL - Regiones Devastadas 260-18-N-64).

14. Per concretar, la majoria de les restes van quedar al fons arqueològic de l'Institut d'Estudis Ilerdencs, el qual el 2007 va passar a formar part del Museu de Lleida i el seu fons. A més, altres elements epigràfics, desplaçats abans de la guerra, es conserven al Museu d'Arqueologia de Catalunya, a Barcelona.

de la plaça del bisbe Badia i es va situar a la placeta del dipòsit. Les actuacions van ser grans, especialment a partir de fonamentacions o construccions massives, com la muralla de la futura escola, on s'evidencia l'aprofitament de gran quantitat de carreus clarament romans (fig. 8-9). En aquest context és interessant des-

tacar la nota enviada per *Regiones Devastadas* a l'Institut d'Estudis Ilerdencs l'any 1946, en què informava de la localització d'objectes i d'enterraments antics (fig. 10). És per això que es creu que en moltes ocasions les restes arqueològiques deurien aparèixer i no se'n va fer esment ni es van conservar.

Figures 8 i 9. *Muralla per salvar el desnivell del solar de l'escola del poble, construït en l'època de Regiones Devastadas. En primer lloc, en un moment proper a la conclusió de les obres de les escoles, publicada a la revista *Reconstrucción*, el maig del 1944 (Font: Duró Fort, 2002, 131). La segona imatge és una vista actual del mur des del carrer Doctor Puigverd (Font: SAP).*

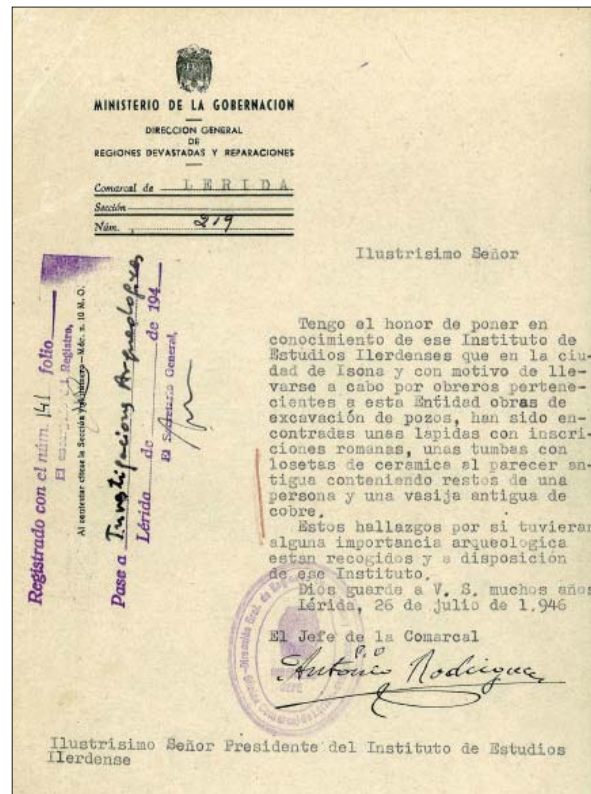
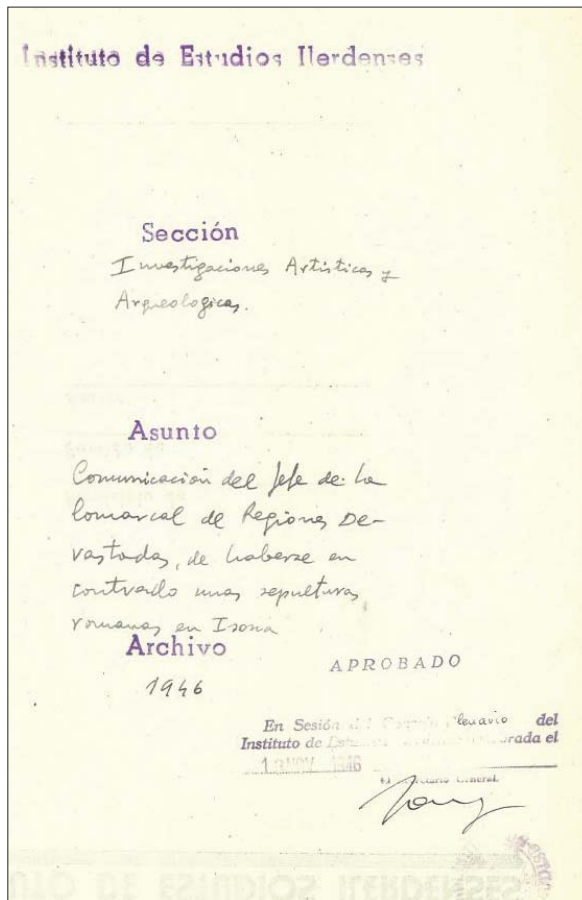

Figura 10. Document de Regiones Devastadas dirigit a l'IEI el 1946 (Font: ADL - Fons Regiones Devastadas).

L'urbanisme que ara veiem tant als carrers com el que queda reflectit a la cartografia actual és majoritàriament posterior a la Guerra Civil. Aquest fet comporta qüestionar algunes dades bibliogràfiques consolidades amb els anys i plantejar canvis en elements tan importants com la forma de la ciutat romana, atès que com hem dit la planta actual de la ciutat, en la major part, és dels anys quaranta i cinquanta del segle xx. Per tant, proposar una fossilització de trama urbana romana sobre una ciutat, en la major part reconstruïda a mitjan segle xx, és força arriscat.

L'església de Santa Maria es deixa tradicionalment gairebé fora del clos medieval pel nord, aquí es planteja que podria formar part del mur de tancament o límit, fossilitzat en aquest costat, una possible muralla romana, que no s'ha identificat a dia d'avui. Per tant, es planteja que aquest fos el límit nord del clos. Val a dir que el carrer a l'est de l'església, durant els anys cinquanta del segle xx, s'anome-

nava del Cementiri Vell, cosa que planteja un nou dilema quant a la modificació de la zona i la pèrdua de fossilització antiga en aquest costat, clarament anterior a la Guerra Civil.

L'any 1955 es van plantejar la reforma i l'ampliació de l'antiga església parroquial. Per poder executar aquest projecte calia destruir les cases adossades a l'església, al sud-oest del carrer Sant Mateu (fig. 11). Aquesta destrucció tenia dos raons de ser, l'ampliació de l'església i l'eixamplament del carrer Sant Mateu. L'illa de cases que es va enderrocar, per la forma que presentava, nosaltres la considerem com a més pròpia per defensar la forma *urbis*, ja que es podria assentar en algun precedent possiblement romà, com la mateixa muralla, a diferència del que s'ha dit tradicionalment, en què defensaven aquesta forma *urbis* amb la línia de cases del carrer Sant Mateu, costat Raval (Reyes, 2014, 108-111), actualment encara en peu (fig. 12), i que creiem que respon a l'ampliació extramurs en època moderna, respectant

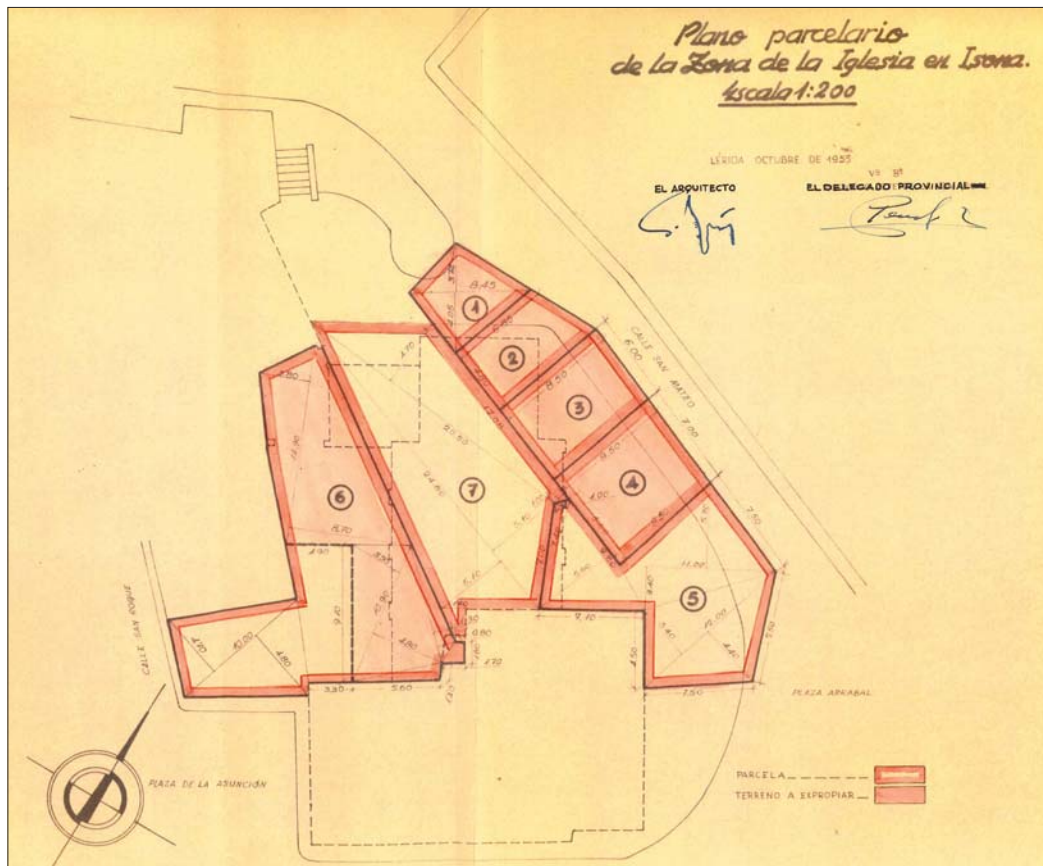

Figura 11.
Plànol parcel·lari de la zona de l'església d'Isona i la seva transformació amb la reforma del 1955 (Font: AHL - Regiones Devastadas. Projecte de reconstrucció de l'església).

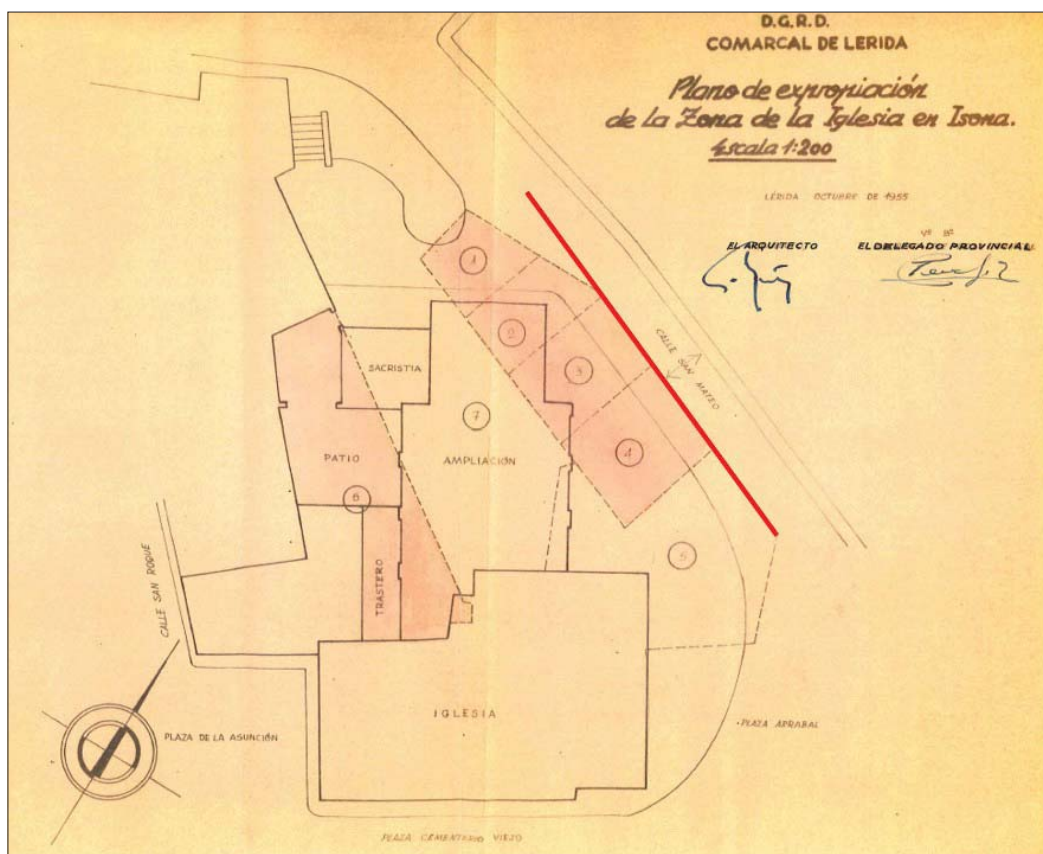

Figura 12.
Plànol parcel·lari de la zona de l'església d'Isona i amb les línies de la proposta de muralla. (Font: AHL - Regiones Devastadas. Projecte de reconstrucció de l'església).

la trama d'època medieval, que alhora podria estar assentada sobre la romana. Aquest límit aniria més en relació amb el clos medieval, la qual cosa sembla més versemblant que no la línia de cases al Raval, d'època moderna. El 2015 es va realitzar una prospecció geofísica (Sala, 2015) que hem interpretat en l'elaboració d'aquest expedient, ja que en el seu moment no es va entendre la presència d'un seguit d'evidències de murs, que corresponen a la bateria de cases enderrocades, identificables gràcies a la documentació de *Regiones Devastadas*. En els resultats de la geofísica es mostra, clarament, la presència de la fonamentació d'aquells edificis destruïts, que permet evidenciar els canvis d'amplada de carrer, que passa de 4 a 8 metres, i l'ampliació de l'església sobre les cases (fig. 11-13).

En conclusió, es presenta una forma *urbis* reajustada en relació amb l'església de Santa Maria, i al costat sud del carrer Sant Mateu i de

l'illa d'edificis de la plaça del Pi (fig. 14). Aquest reajustament mostra la ciutat romana, del segle I aC, més reduïda amb vicle al límit de l'església parroquial i deixant els elements del Raval fora de l'espai emmurallat, una característica més coherent que porta el límit de la muralla romana fins a l'altre extrem del carrer, com es defensava fins ara.

Pel que fa al límit nord, hi hauria el barri del Raval, és a dir, el barri que creix fora de la muralla, tal com queda palès en el topònim de la plaça homònima. Sembla que aquesta àrea s'hauria de limitar en l'illa de cases que donen al carrer Sant Joan, amb una forma aixamfranada prou similar a la possible muralla (fig. 14) i identificada a partir del vol aeri del 1956 (fig. 15). A partir d'aquesta nova documentació i, per tant, de la nova proposta, hem revisat la cartografia de la zona nord, s'han realitzat diverses visites a l'entorn i també els mateixos veïns ens confirmen que hi ha ce-

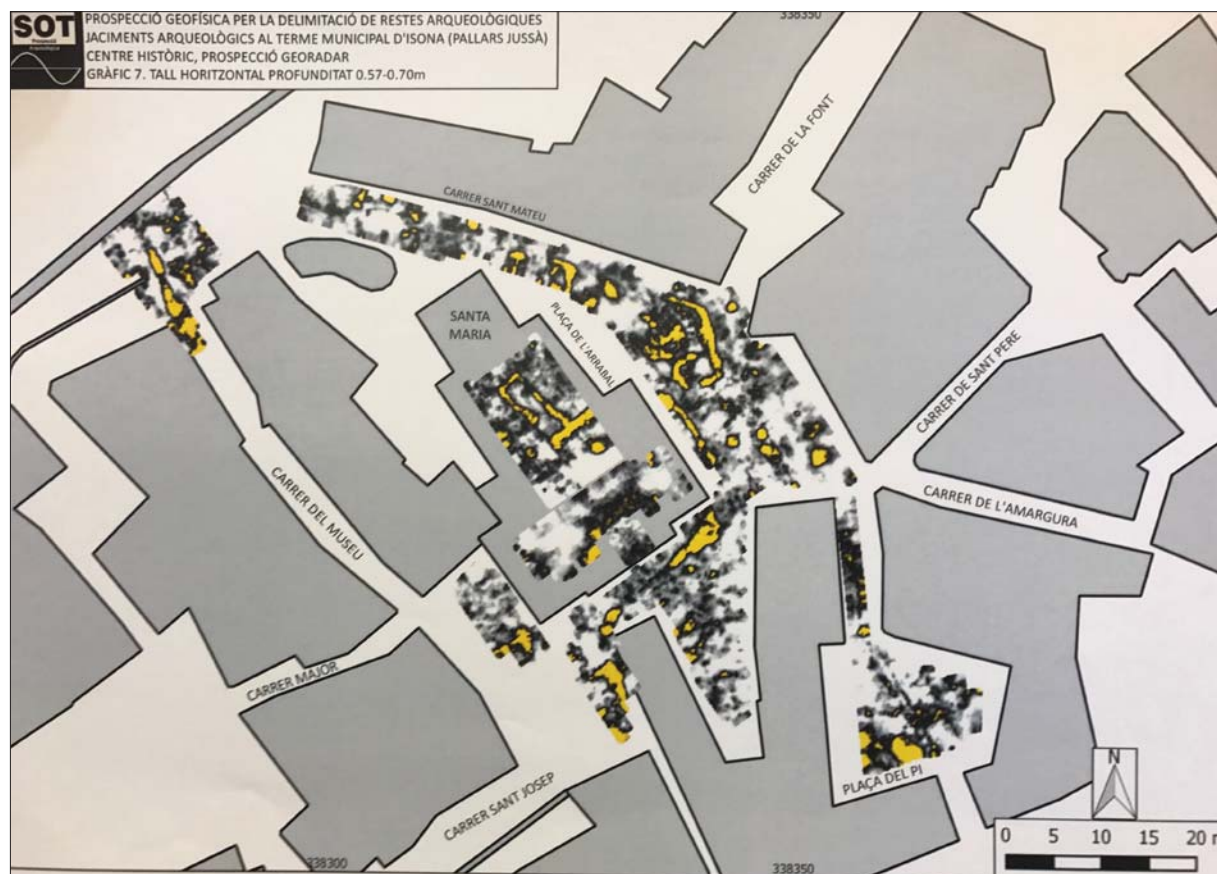

Figura 13. Planimetria dels resultats de georadar a la zona de la plaça del Raval i àrea propera de l'any 2015 (Font: Sala, 2015).

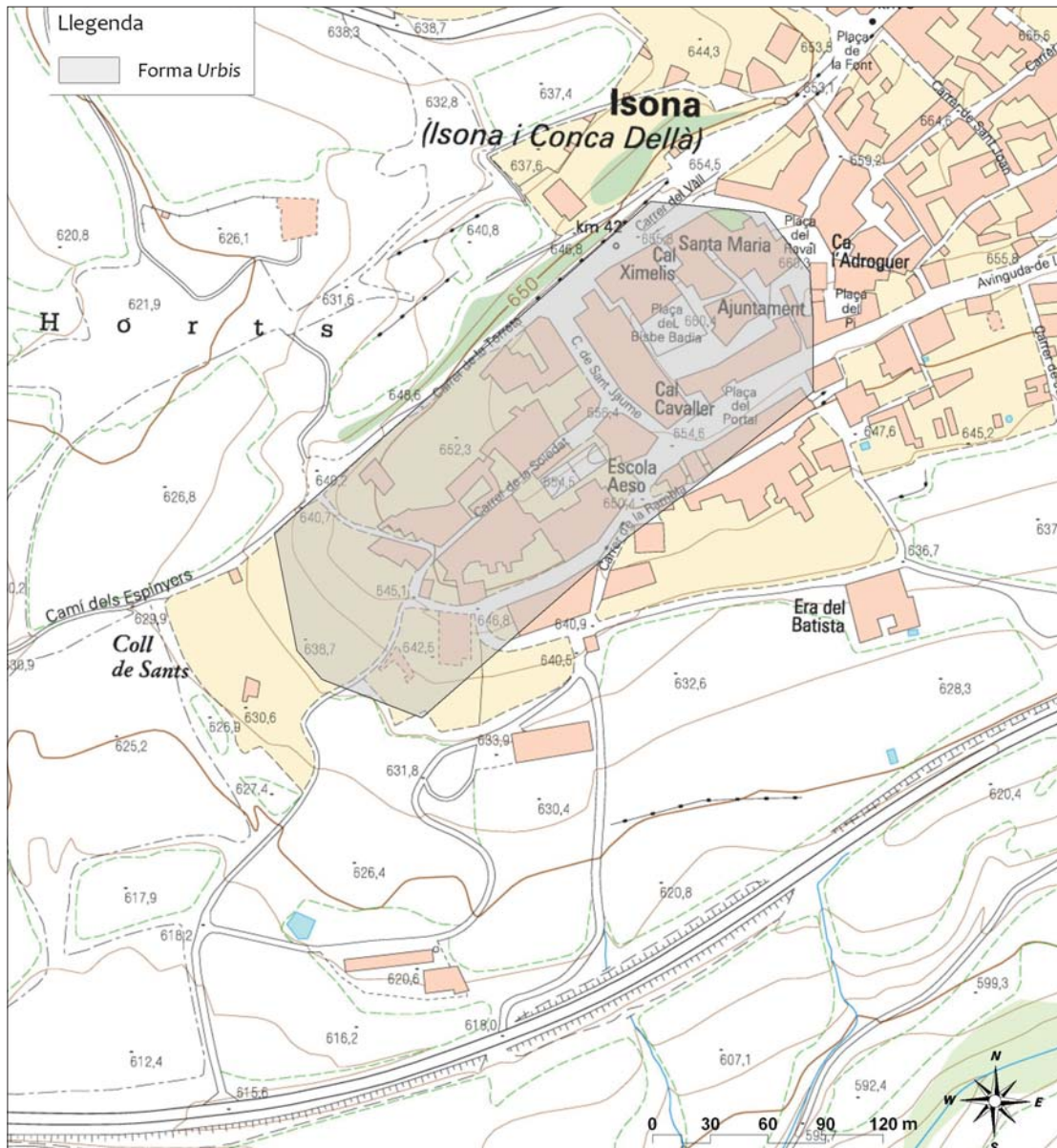

Figura 14. Planta de la forma urbana amb la reformulació de la zona nord (Font: SAP).

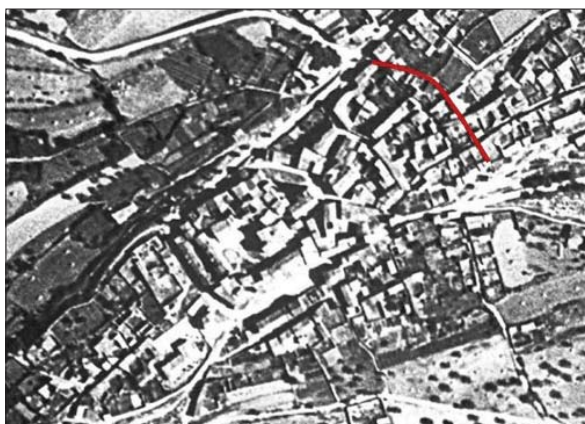

Figura 15. Fotografia aèria de la zona nord del Raval, amb l'illa de cases que donen al carrer Sant Joan (Font: ICGC. Ortofotografia, 1956).

llers en la majoria de cases, que ens situen en unes edificacions d'entre el segle XVI i XVIII. A més, es presenten carrers estrets i curts, amb un urbanisme típic d'aquests segles i amb una afectació reduïda de *Regiones Devastadas*. Els dos eixos sud-oest/nord-est (carrers de la Posa i Sant Vicenç) acaben de definir aquesta zona, que mostra unes característiques urbanístiques diferents a la resta i que, per tant, podrien tenir un precedent més antic o algun altre tipus de condicionament.

En les visites efectuades es valora la importància del barri que s'estén entre el carrer Sant Joan i el carrer del Dipòsit, aquest últim també amb una evident forma aixamfrana-da. Finalment, es planteja que aquest extrem nord-est del poble actual és de construcció recent, sense mostrar fonaments significatius dels períodes anteriors, i es veu clarament que les cases es desenvolupen a partir de les dues vies de comunicació (carrer de la Posa i carrer Sant Vicenç). Per tots aquests elements es creu que es tracta d'un urbanisme molt modern i es decideix descartar-lo. També es pot apreciar que moltes d'aquestes cases s'assenten sobre el nivell geològic.

Aquests canvis, reinterpretacions i/o modificacions són bàsics per plantejar i justificar uns límits del BCIN, tant per la reducció de la possible ciutat intramurs, com per la importància d'un raval que pot fer pensar, també, en la presència d'una possible zona artesanal al nord, com la que creix en el període alt-imperial a l'extrem sud i que tenim identificada arqueològicament. Per tant, no podem descartar, per manca d'intervencions arqueològiques en aquesta zona de la ciutat, que hi pugui haver restes romanes al subsol. A partir d'aquests indicis, la ciutat tindria una àrea intramurs propera a les 4 hectàrees, amb poca diferència respecte la proposta prèvia, amb una llargada d'aproximadament 325 metres i una amplada de 130 metres, acompanyada de dues àrees als dos extrems estrets d'aquesta, que entre els les dues sumen aproximadament 8,3 hectàrees, i en total 12,3 hectàrees integrades dins del polígon de BCIN.

3.3. Informació oral

En les visites realitzades a la vila d'Isona i als diversos arxius, hem tingut l'oportunitat de parlar amb varies persones que ens han anat aportant informació, més o menys rellevant, sobre la història del municipi. Ara bé, volem

destacar especialment la que ens ha facilitat Josep Barahona,¹⁵ que va viure a Isona durant la postguerra, en el moment en què *Regiones Devastadas* va realitzar les actuacions de desenrunament i reconstrucció de la vila. Entre els anys 1939-1940 J. Barahona es va traslladar de Lleida a Isona amb els seus pares, moment en què va començar la reconstrucció. Ell era estudiant, tenia uns 12-13 anys en el moment en què va arribar a Isona i una sensibilitat important envers el patrimoni. L'aparellador encarregat de la reconstrucció va anar a l'escola a buscar algun jove que pogués fer de responsable del magatzem, i aquest va ser J. Barahona.

Sembla que la primera intervenció que hi va haver a Isona va ser d'una companyia de soldats, destinats a enderrocar i desenrunar els edificis, i posteriorment hi va entrar *Regiones Devastadas*. J. Barahona ens confirma que tot el casc antic, des de l'església fins a la plaça del bisbe Badia, va quedar molt destruït. En canvi, la zona del Raval, al nord, no va patir tant la destrucció dels bombardejos.

Per altra banda, J. Barahona considerava que part de la casa de Cal Cavaller (carrer de Sant Jaume, 2) podrien ser restes romanes. Actualment aquesta casa no existeix, es va enderrocar i al seu lloc s'hi va construir un bloc de pisos l'any 1970, segons dades del cadastre. De la casa en queden algunes evidències fotogràfiques que no ajuden a discernir les paraules de l'entrevistat. També va aportar que ell va observar l'ara a la zona de Cal Cavaller, a la plaça del Portal, tot i que sabem que originalment, des del segle XIX, es trobava a la plaça del bisbe Badia (Moner, 1868, 241-249), cosa que fa pensar, potser, en un desplaçament durant el desenrunament dels primers anys de *Regiones Devastadas*. Posteriorment, amb la reforma urbanística, l'ara s'ubica a la plaça del dipòsit, com ja hem esmentat. És en aquest indret on la veu, l'any 1963, R. Pita Mercé (1963c, 220). També ens parla de Cal Pageset, davant de Cal Cavaller, però a l'altre costat de la carretera. La casa quedava per sota de la carretera, on s'apre-

15. Entrevista realitzada el 16 de novembre del 2017 al domicili del senyor J. Barahona.

ciava un mur. Aquesta construcció s'hauria fet en el moment de consolidar la carretera d'Artesa a Tremp, entre els anys 1910-1920 (Font i Garolera, 1993, 143-147), en el punt on es baixa a les escoles actuals. El mur s'havia fet amb grans pedres i lloses i algunes d'aquestes tenien inscripcions, segons J. Barahona; així que les pedres es van treure i es van substituir, la qual cosa va modificar l'estructura vertical i el ferm.

L'entrevistat destaca que les restes antigues i medievals sortien al centre de la vila, que de fet és on es van fer les obres més importants de *Regiones Devastadas*. J. Barahona es dedicava a recollir tot allò que considerava que podia ser antic; pedra, ferro, etc. Algunes de les coses que va recollir eren àmfores fragmentades, sigil·lades, etc., i diferenciava el material més modern sense problema. Altres materials que havia agafat eren tègules de diverses tombes, a la zona de la plaça de la Font. Recorda que a la zona de la Font i la carretera el subsol estava molt remogut, i ho relaciona amb la construcció de la carretera i la reurbanització de la Font, entre el 1910 i el 1920. Segons sembla, sortien tègules i ossos a tota l'àrea, i les restes es portaven al cementiri. Per J. Barahona, les tègules, que ell havia separat, s'haurien utilitzat per fer un desaigüe des de la bateria de cases de *Regiones Devastadas*, al carrer Sant Vicenç, fins al safareig. En aquella època, els desaigües es feien d'obra, per tant les lloses grans de les tègules eren ideals per facilitar la feina. Aquestes van ser recuperades dels enderrocs per J. Barahona i, finalment, sense el seu consentiment es van reutilitzar en l'obra.¹⁶ Més dubtes li presenta el fet que apareguessin trossos de columna, tambors, etc., li sona, segons ens diu, però no en té una certesa absoluta.

Les dades sobre la necròpolis romana ens confirmen la idea que aquesta es trobava al sector de la Font. Tenint en compte la remoció de terres d'inici del segle xx, per construir la car-

retera; l'enderroc de l'ermita del Roser, del segle xvii, i els treballs de *Regiones Devastadas*, és objectiu que en la intervenció arqueològica del 1993 no se'n localitzés cap evidència.¹⁷ A partir de les dades aportades per J. Barahona, tot fa pensar que seria força probable que la necròpolis estigués en aquest sector, motiu pel qual hem considerat incloure'l en el BCIN.

Al llarg de l'entrevista J. Barahona també ens confirma l'expropiació de les cases del carrer Sant Mateu, que va permetre fer el carrer més ample i reconstruir l'església amb unes dimensions més grans. En una d'aquestes cases i havia la presó, segons les seves dades, que certament hem pogut confirmar que era una propietat del capítol de canonges de la Seu d'Urgell, durant el segle xix (Madoz, 1846-1850, 464).

J. Barahona dona la dada que va acompanyar el fotògraf Josep Porta Mesalles, reporter fotogràfic oficial de *Regiones Devastadas*. És una informació contrastada, ja que es confirma la presència d'aquest fotògraf a la zona d'Isona en aquell període.

En conclusió, l'entrevista a J. Barahona ens ajuda a comprendre el moment de reconstrucció de la vila. Per remarcar alguns fets: la destrucció més important de la ciutat durant la Guerra Civil es produeix al casc antic, el que seria el clos medieval; en menys mesura, al Raval i és gairebé nul·la al sud, a la zona dels horts. Es tracta d'unes dades importants per l'alteració del subsol. Les restes del desenrunament es llencen en un gran talús al nord-oest de la vila, seguint la carretera d'Artesa. Aquest fet pot suposar que en aquesta zona encara es conservin evidències arqueològiques importants en posició secundària i sense context estratigràfic, i potser també en posició primària. També es confirma la necròpolis de la plaça de la Font, on haurien aparegut ossos i tègula. Aquestes restes antròpiques es van dipositar en

16. En un moment determinat, després de ser fora del municipi, J. Barahona torna i quan va al magatzem de *Regiones Devastadas* veu que han llençat tot allò que ell havia estat guardant.

17. Informació facilitada per T. Reyes, ja que el Servei d'Arqueologia i Paleontologia no disposa de la memòria de la intervenció arqueològica. No es coneixen els sondejos realitzats o la profunditat assolida.

un ossari del cementiri,¹⁸ mentre que les teules s'haurien utilitzat per fer una canalització de nous edificis durant la reconstrucció. J. Barahona ens confirma la gran reforma de l'extrem nord de la vila, amb l'eixamplament de l'església i l'enderroc d'una illa de cases. Va ser en aquell moment, també, que es mou l'ara des del centre, de la plaça del bisbe Badia o plaça del Portal, fins a la placeta del Dipòsit, per celebrar el 2 de maig, una festivitat important al poble.

3.4. Estat de conservació

Amb totes les dades obtingudes, era imprescindible poder-les presentar o aglutinar de manera visual per fer una lectura més global de tota aquesta documentació. Un dels resultats més importants, tant de l'ordre com de les noves dades obtingudes, és l'obtenció d'una planimetria i una cartografia noves i acurades realitzades per Núria Sala (SAP) i els treballs de topografia de Ricard Hernández (SAP), que faciliten la interpretació i la constatació dels límits objectius de la ciutat i els seus barris propers.

Així mateix, i com indicàvem a la introducció, uns dels elements que ha de contenir un expedient és “un informe detallat sobre l'estat de conservació del bé”.¹⁹ Així, valorar l'estat de conservació de tota la ciutat romana d'Aeso ha estat un repte, ja que més del 90% de la ciutat continua estant al subsol, i de les intervencions arqueològiques que s'han fet els últims anys, en molts casos la informació presentada no ha estat suficient per poder emetre una valoració. Per aquest motiu, el que es presenta és una hipòtesis al més justificada possible que només es podrà confirmar o desmentir quan es portin a terme futures intervencions arqueològiques.

Ara bé, amb les dades que s'han recollit per redactar l'expedient de declaració podem

fer una aproximació de l'estat de preservació de les evidències arqueològiques. De nou, és l'urbanisme de la vila, i sobretot l'orografia del terreny, el que ens indica o aproxima a fer una valoració objectiva de l'estat de les estructures que es puguin conservar al subsol. Per aquest motiu, diferenciem les àrees del nord (Raval), el centre (clos medieval) i el sud (part moderna i horts).

Al sector nord, a la zona del Raval on hi hauria l'ampliació urbanística d'època moderna, hi hauria la cota més elevada de l'esperó en què s'assenta la ciutat. En alguns punts d'aquest sector s'observa que les cases estan construïdes a la roca mare. Així mateix, ens consta que moltes d'aquestes cases disposen de celler soterrat,²⁰ i és probable que en el moment de construir aquests cellers alteressin considerablement les possibles restes d'èpoques anteriors.

El sector central, o la part medieval, on es localitzen la plaça del bisbe Badia i l'església, com ja hem comentat anteriorment, és el que va patir la destrucció dels bombardejos de la Guerra Civil i la reconstrucció posterior portada a terme per *Regiones Devastadas*. Per tant, i tenint en compte la documentació de l'època, també és una zona molt alterada, a excepció del voltant de l'església, ja que era on hi havia el cementiri vell i, per aquest motiu, creiem que no es van dur a terme massa moviments de terra durant els anys quaranta del segle xx, per respectar un antic lloc “sagrat”. Tanmateix, les destruccions i reconstruccions no van ser uniformes i, per tant, poden quedar restes importants al subsol.

Amb aquestes dades, s'ha considerat tradicionalment que la ciutat romana estaria molt destruïda i alterada per aquesta activitat urbanística i que, per tant, quedarien molt poques restes al subsol. Però els redactors d'aquest expedient no hi estem d'acord. En aquest darrer sector (sud), que va del carrer Sant Jaume

18. On possiblement encara estan dipositats.

19. Article 8.4 de la LPCC.

20. És una dada que no s'ha comprovat en la totalitat del barri. Els veïns del poble ens van assegurar que “tothom en tenia, de cellers”. Caldria fer-ne un estudi exhaustiu.

fins la zona nord dels horts, on es localitza el tram de muralla, creiem que les restes romanes poden estar intactes o en un perfecte estat de conservació. Aquesta afirmació la fem per dos motius principals. En primer lloc, perquè no ha rebut tanta pressió urbanística. Les construccions existents són modernes, probablement dels segles XIX i XX, una dada contrastada amb la cartografia antiga; en segon lloc, per les cotes absolutes de l'entorn i per la intervenció única de la qual disposem d'una secció. Si analitzem els resultats de la intervenció de la domus dels *Antonii*, veiem clarament que les restes de la ciutat del segle I dC es localitzen a -5 metres de la cota actual del terreny (fig. 16). És una profunditat suficientment àmplia perquè s'hagin pogut conservar totes les restes. A un metre de profunditat de la cota actual apareixen les evidències del segle IV dC, que òbviament serien les que estarien més alterades, i a partir dels -5 metres trobaríem les evidències del segle I aC, moment de fundació de la ciutat.

En la figura 17 podem observar que des de la part alta de la ciutat, al límit del BCIN, a 665,562 m s. n. m., fins al final de la forma *urbis*, a la zona dels horts, a 636,897 m s. n. m., hi ha gairebé 30 metres de desnivell. Aquesta mateixa orografia N-E/S-O ha comportat una acumulació sedimentària a la zona baixa/horts de la població, probablement elevant progressivament els nivells de circulació fins a l'actualitat. A aquestes evidències s'hi pot afegir el fet que diverses seccions transversals també aporten informació significativa sobre la potència estratigràfica en diversos punts. En el perfil núm. 3, a l'alçada de la Torreta, s'observa un potencial de fins a 5 metres entre la fonamentació de la torre i el punt central més elevat (fig. 18). Per posar un altre exemple, en el perfil núm. 4, s'observa la secció de la intervenció núm. 11, de la domus dels *Antonii* (fig. 19), en què també queda palesa la gran potència estratigràfica entre els extrems i la part central del tall.

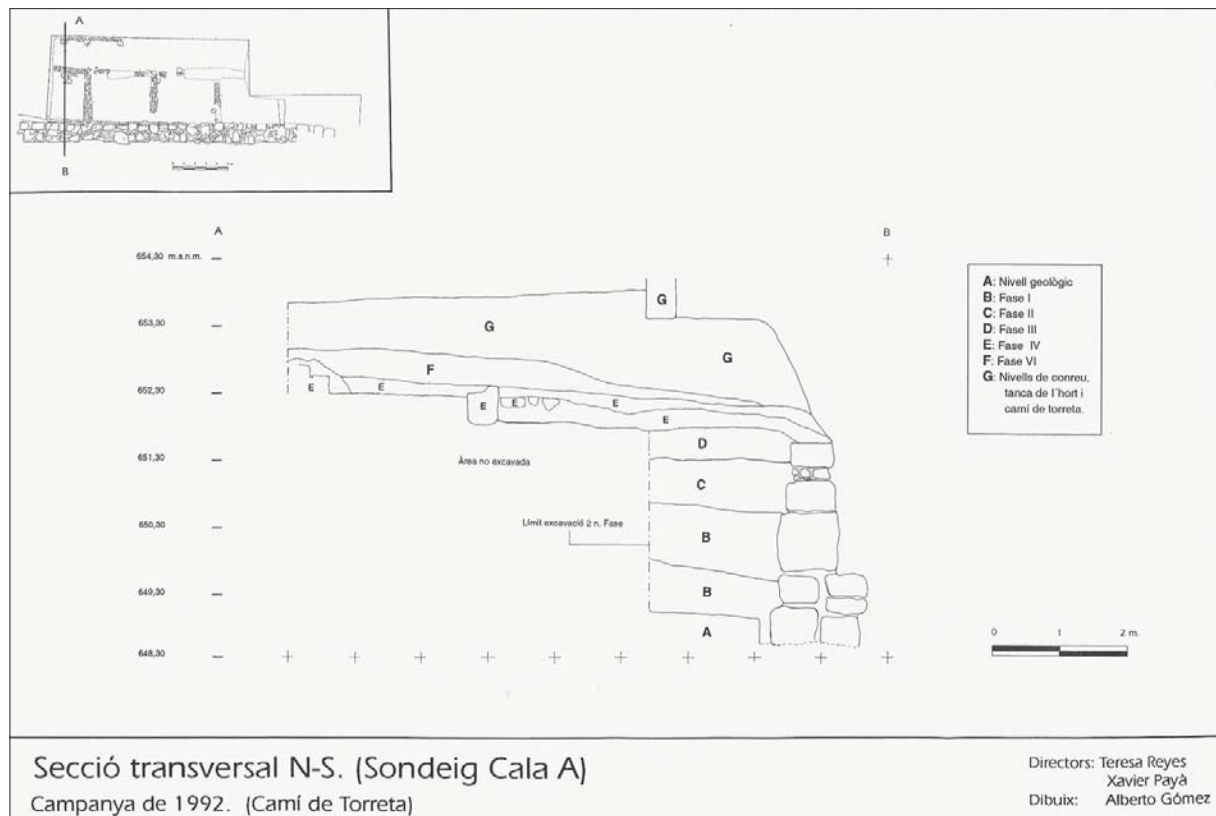

Figura 16. Secció de la intervenció arqueològica de la domus dels *Antonii* (Font: Payà i Reyes, 1992)

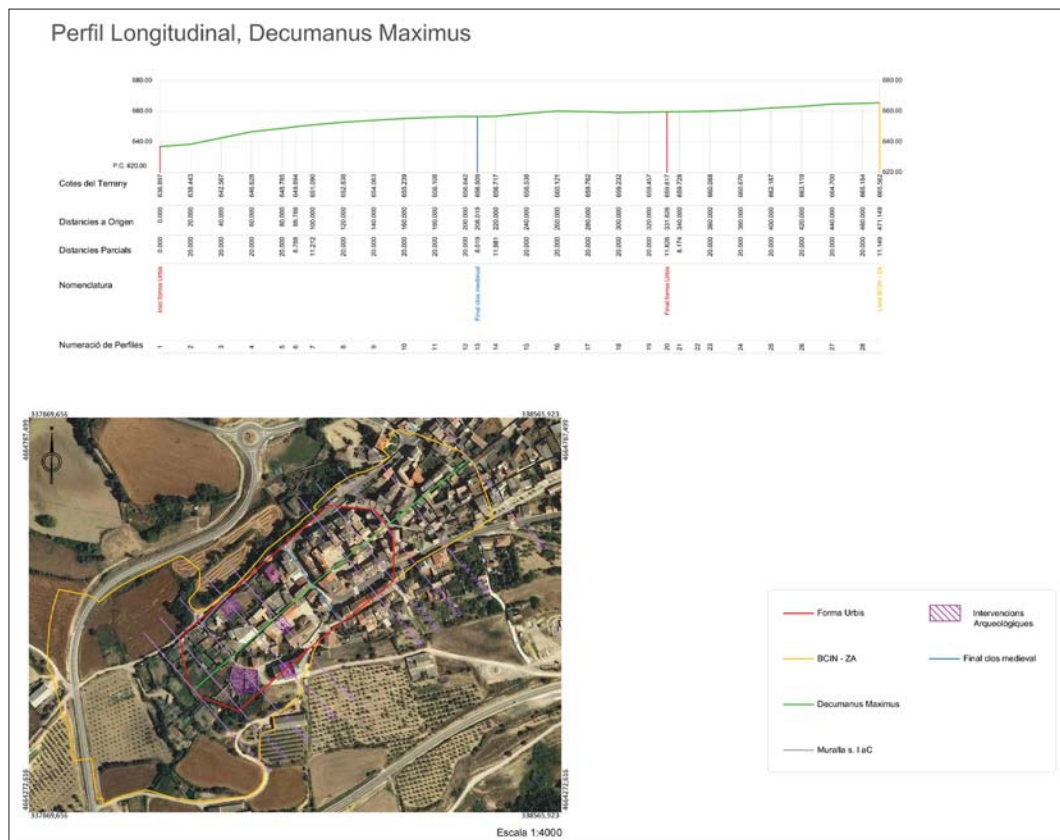

Figura 17. Secció longitudinal del context orogràfic del poble d'Isona (Font: SAP).

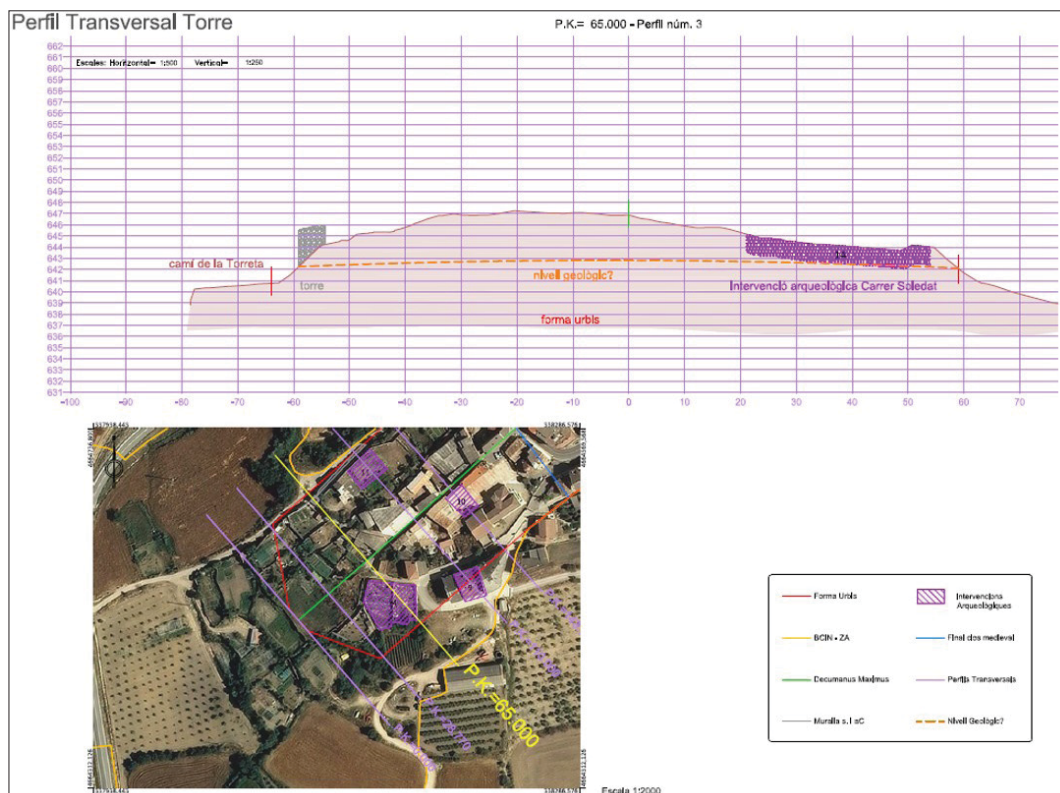

Figura 18. Secció transversal des de la zona de la torreta fins a la intervenció núm. 14 (Font: SAP).

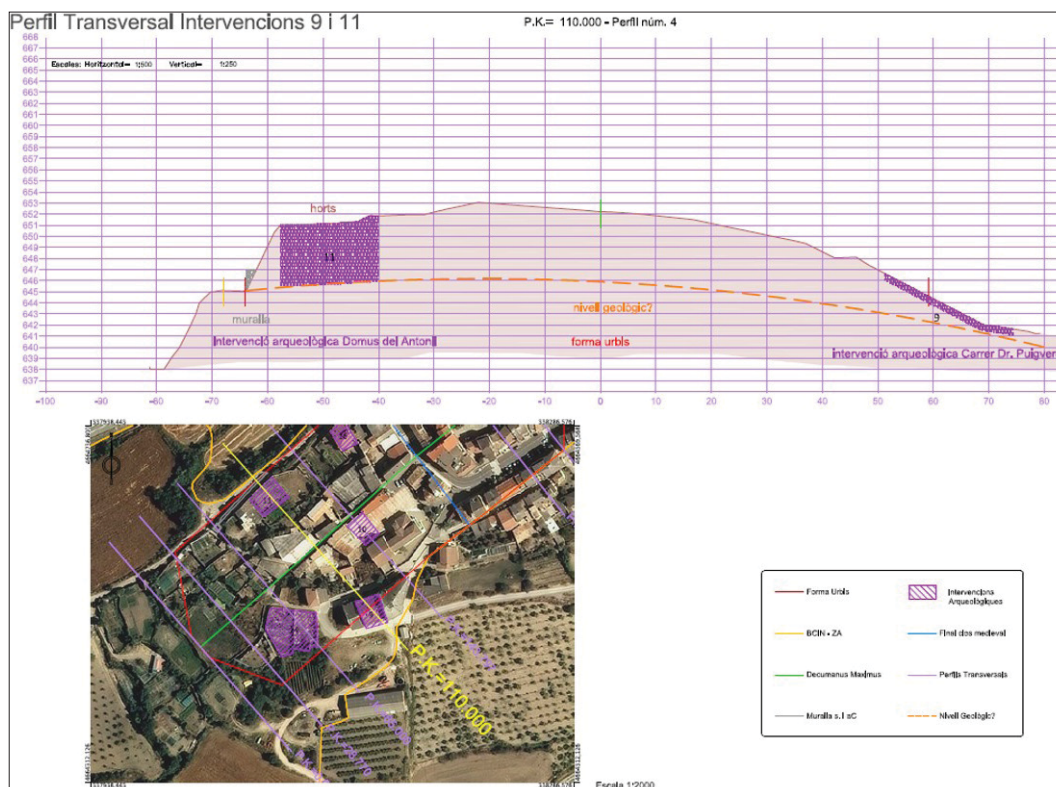

Figura 19. Secció transversal des de la zona de la domus dels Antonii (núm. 11) fins a la intervenció núm. 9 (Font: SAP).

Així mateix, no es disposa de cap estudi en què s'hagi localitzat l'estrat geològic a la zona dels horts, per tant, és de suposar que les restes romanes en aquest punt (i no de manera uniforme) estan colgades. Per exemple, el 1996 es realitza una intervenció a l'est de la ciutat, núm. 14, al carrer de la Soledat cantonada amb el carrer de Covet. La profunditat de les restes localitzades és referenciada en un informe de l'arqueòleg territorial, Josep Gallart, en motiu de la prolongació dels treballs,²¹ en què s'afirma el següent: "...atès que les estructures han aparegut a una fondària considerable, també a la gran superfície del solar, que ha obligat, davant la manca de dades arqueològiques..." .

A la zona dels horts, com s'ha pogut apreciar, tant a les rases a l'entorn d'Isona com a l'excavació en extensió a l'àrea del Serrat dels Espinyers, les restes arqueològiques surten

molt properes a la superfície d'ús actual, en alguns punts, per la pendent o les terrasses, tan sols a uns 0,3 o 0,4 metres de profunditat. Així s'ha documentat que moltes de les estructures identificades han estat alterades per l'activitat agrícola. Aquest fet en posa en risc la conservació i perdurabilitat. Tot i això, és cert que en posterioritat a la realització de les rases i l'excavació del Serrat dels Espinyers, els nivells han canviat molt per les mateixes obres de la carretera C-1412b als accessos d'Isona. En aquest sentit, diversos camps afectats per les obres, especialment la parcel·la 72, van ser usats com a zona d'aplegament o d'amuntegament de materials i, per tant, hi ha terres aportades, i posteriorment en alguns casos s'hi van plantar oliveres (fig. 20). Per tant, les restes es troben a profunditats superiors a la del moment de realitzar les rases.

21. Informe amb data 12 de febrer del 1997, presentat a l'expedient K121 N355 intervenció c/ Rambla - c/ Soledat, de l'Arxiu Central de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

Figura 20. Parcel·la 72 amb amuntegament de terres durant els treballs de construcció dels accessos a Isona (2009) i nou cultiu d'oliveres realitzat els anys posteriors (Font: ICGC).

4. Consideracions finals

La redacció de la memòria per a la tramitació de l'expedient de Bé Cultural d'Interès Nacional de la ciutat romana d'*Aeso* va suposar gairebé un any de treball. Va ser una feina complexa, ja que en el mateix moment en què s'avançava i s'assolien uns objectius n'anaven apareixent de nous. Com ja hem comentat, l'expedient d'*Aeso* es remunta a principis dels anys vuitanta del segle xx, per tant, es va haver d'ordenar un expedient administratiu de

37 anys, una feina que no s'havia realitzat fins al moment. Així mateix, també calia endreçar la informació recollida en la bibliografia existent, així que amb tota aquesta documentació administrativa, la feina que no va ser senzilla, atès que en molts casos no es va poder disposar de les dades necessàries. Un cop sistematitzada i controlada la documentació, calia solucionar i donar resposta a alguns dubtes. És aquí quan el mateix expedient ens va portar a fer una recerca documental i a indagar en els arxius.

Com ja hem anat dient, la complexitat de l'expedient no només era tenir controlada tota la documentació, sinó disposar de tota la informació per poder plantejar uns límits legals de la protecció del BCIN. Cal tenir present que aquest darrer element genera un seguit d'obligacions als propietaris i a l'ajuntament i, per tant, la raó de ser dels BCIN.

L'anàlisi general de les intervencions arqueològiques efectuades al municipi ens permet afirmar que el coneixement de la ciutat romana d'*Aeso* encara és molt parcial, ja que a dia d'avui encara no s'han identificat les parts públiques de la ciutat. En realitat, les intervencions en extensió són molt minses, en la major part es tracta de sondejors arqueològics, per tant, queda molta ciutat per descobrir i per identificar.

La tasca realitzada ens ha permès fer una aproximació de l'estat de conservació de les restes i poder intuir les zones més o menys afectades per l'urbanisme actual, una feina que tampoc s'havia dut a terme, en bona mesura, creiem, per les poques dades de què es disposa de les cotes (seccions) de les intervencions. Tradicionalment s'ha dit que el subsol de la ciutat estaria molt alterat per la construcció de cellers. Aquesta afirmació és en part certa, ja que per començar no hi ha cap estudi exhaustiu sobre el nombre i la ubicació de cellers i, en part, perquè sabem del cert que hi ha tota una part de la ciutat que mai ha estat construïda. Com ja hem argumentat, a la zona sud, on s'ubiquen els horts, l'activitat urbanística al llarg dels segles sempre ha estat minsa o inexistent per la orografia i el pendent del tossal. Creiem que, amb els segles, en aquesta zona s'ha acumulat més sedimentació que en altres parts de la ciutat, com es pot apreciar en el sector del camí de la Torreta i els seus nivells geològics. És per això que, atès el possible paquet de terres, en aquest sector hi podria haver tota la part de la ciutat enterrada. La zona més afectada seria el centre, bombardejat durant la Guerra Civil i reconstruït en època franquista. Com ja hem comentat, l'estudi exhaustiu de la cartografia ha estat clau per poder plantejar tant l'estat de conservació com l'evolució urbanística d'aquesta població.

És també amb aquesta anàlisi de la cartografia en què se'ns planteja la possibilitat de posar en dubte l'aspecte canònic de la forma *urbis*. Si aquesta planta és tan clara, com és que no s'ha trobat mai la muralla en altres sectors de la ciutat que també han estat alterats per les reconstruccions? No n'haurien de quedar més evidències en la cartografia? No seria més lògic, tenint en compte el precedent indígena i l'orografia del tossal, que la muralla de tancament s'adaptés a aquests dos condicionants? A més, els precedents que tenim d'altres ciutats no reforcen la hipòtesis de la forma *urbis* a *Aeso*. Allà on tenim plantes hipodàmiques són noves fundacions i en zones més aviat planeres, en canvi, les fundacions de ciutats amb precedents ibèrics i en zones aturonades s'adapten clarament a la topografia. No estem dient que aquesta planta de la ciutat no pugui ser, però sí que la posem en dubte, atès que els arguments que la justifiquen són minsos i serà només quan s'avanci en les intervencions arqueològiques quan es pugui afirmar i defensar amb contundència la hipòtesi. És agosarat plantejar aquesta planta, tenint en compte que al sector nord s'havia proposat sobre l'ampliació d'època moderna, un detall que tot i que només desplaça el tancament uns metres, si que es posa en dubte la metodologia de treball global.

Tot i que després de 37 anys era necessària la protecció de la ciutat romana, és cert que queda molta recerca per fer i cal revisar i actualitzar la informació existent per plantejar nous projectes d'investigació. La protecció del BCIN ha d'ajudar a conservar i preservar el subsol de la vila d'Isona i evitar les destruccions que s'hi han fet en èpoques precedents, però és evident que en el moment en què avanci la recerca a la ciutat, també caldrà revisar i actualitzar aquests límits, ja que els límits no són els que marquen la localització de la ciutat, sinó les intervencions arqueològiques i els estudis seran els que definiran en un futur els possibles nous límits del BCIN.

5. Bibliografia

- DURÓ FORT, Robert. *Isona, la reconstrucció d'un poble de la línia de front al Prepirineu català*. Tremp: Garsineu Edicions, 2002. (Estudis/Garsineu; 12).
- FONT GAROLERA, Jaume. «La formació històrica de la xarxa de carreteres de Catalunya (1761-1935)». *Estudi general: Revista de la Facultat de Lletres de la Universitat de Girona* [Girona: Universitat de Girona], núm. 13 (1993), p. 127-153.
- GARCÉS, Ignasi; REYES, Teresa (coord.). *Aeso, d'oppidum ibèric a municipium romà. Isona, Pallars Jussà*. 11a ed. Barcelona. Societat Catalana d'Arqueologia, 2014. (Premi d'Arqueologia Memorial Josep Barberà i Farràs)
- MADOZ, Pascual. *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar*. Vol. 9. Madrid. Establecimiento tipográfico de P. Madoz y L. Sagasti, 1846-1850.
- MONER DE BARDAXÍ, Joaquin Alberto. «Colección de inscripciones romanas de la villa de Isona en el Principado de Cataluña: con una sucinta noticia del puesto donde se hallan colocadas y de los historiadores que hacen mención de ellas» (presentada en la oración gratulatoria de 30 de abril de 1806). A: *Memorias de la Real Academia de las Buenas Letras de Barcelona*. Vol. 2, 1868, p. 241-249.
- PAYÀ, Xavier; REYES, Teresa. *Memòria d'excavació. Muralla romana d'Aeso*. Barcelona: Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya, 1992. (Inèdita)
- PITA MERCÉ, Rodrigo. «La búsqueda del templo romano en Isona». *La Mañana*. (1963a) (6 juliol 1963). Lleida.
- PITA MERCÉ, Rodrigo. «La muralla primitiva d'Isona». *La Mañana*. (1963b) (27 juliol 1963). Lleida.
- PITA MERCÉ, Rodrigo. «Prospección arqueológica en Isona (Lérida)». *Empúries: Revista de món clàssic i antiguitat tardana*, núm. 25 (1963c), p. 219-224.
- REYES, Teresa. «El traçat de la ciutat d'Aeso». A: GARCÉS, I.; REYES, T. (coord.). *Aeso, d'oppidum ibèric a municipium romà. Isona, Pallars Jussà*. 11a ed. Barcelona: Societat Catalana d'Arqueologia, 2014, p. 108-111. (Premi d'Arqueologia Memorial Josep Barberà i Farràs)
- SALA, Roger. *Memòria d'intervenció prospecció geofísica per la delimitació de restes arqueològiques. Jaciments arqueològics al terme d'Isona: Nucli històric, horts del Cavaller i Serrat dels Espinyers*. Barcelona: Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya, 2015. (Inèdita)
- TORRES RODRÍGUEZ, David; MARÍN HERNÁNDO, Sara. *Informe per a la incoació de protecció i conservació dels elements patrimonials del municipi romà d'Aeso i el seu ager (Isona, Pallars, Jussà)*. Museu d'Isona i de la Conca Dellà. Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya, 2007. (Inèdit)